

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ.

Збірник наукових праць відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Вип. I—IV. — К., 2000—2002 рр.

Вип. I. — К., 2000 р. — 262 с.; Вип. II. — К., 2001 р. — 284 с.;

Вип. III. — К., 2001 р. — 320 с.; Вип. IV. — К., 2002 р. — 256 с.

Періодичне видання “Проблеми історії України XIX — початку XX ст.” продовжує традицію публікацій наукових досліджень кадрових співробітників, аспірантів та пошукачів Інституту історії України НАН України, започатковану томом IX “Історіографічних досліджень”, що у свій час був виданий цим Інститутом. Перший випуск збірника побачив світ влітку 2000 р. На сьогодні вийшло друком уже чотири випуски, причому останній з них, на відміну від попередніх, є тематичним — він присвячений спеціально проблемам історії Першої світової війни. На сторінках видання розглядається широкий спектр питань, пов’язаних із вивченням одного з найважливіших періодів вітчизняної історії.

Перший випуск збірника складається з шістнадцяти статей, зміст яких охоплює в основному соціально-політичну, економічну проблематику історії України XIX — початку XX ст., деякі аспекти культурно-освітнього життя, питання соціально-побутового характеру, формування національної свідомості і міжнаціональних відносин.

Відкриває збірник об’ємна студія члена-кореспондента НАН України О. Реєнта “Деякі проблеми історії України XIX — початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки”¹, де подано ґрунтовний науковий аналіз вітчизняної й зарубіжної історіографії даного періоду, окреслене коло найактуальніших питань, які потребують подальшого вивчення, а також визначені перспективи та напрямки їх дослідження. Серед іншого дослідник торкається і теоретико-методологічних основ сучасної української історичної науки, справедливо в цьому зв’язку звертаючи увагу на “відсутність чітких наукових засад, апробованого методологічного інструментарію” у більшості наших сучасних істориків, “методологічний вакуум, який виник після тотального осуду марксистської спадщини” і “заповнюється надто повільно”². О. Реєнт наголошує на нагальній необхідності розв’язання цієї фундаментальної нині проблеми, вважаючи це чи не найголовнішою умовою ефективності подальших наукових досліджень.

Нестандартною постановкою питання відрізняється джерелознавча розвідка О. Вільшанської³, в якій розглядаються проблеми дослідження побуту українських міст другої половини XIX ст. Серед низки статей, присвячених економічній історії України XIX — початку XX ст.⁴, своєю ґрунтовністю та широкою джерельною основою виділяється студія В. Кізченко, яка ретельно дослідила розвиток системи дрібного кредитування в контексті процесів формування буржуазних відносин в українському суспільстві другої половини XIX ст. Автор, зокрема, доходить висновку, що “...на початок XX століття Україна, якщо порівнювати із загально-

російськими показниками, була набагато краще забезпечена всіма формами закладів дрібного кредиту, які за своєю кількістю становили 1/3 загальноімперських”⁵.

До проблематики соціальної історії України звертається у своїй розвідці “Пенсійне забезпечення населення та благодійність у містах Правобережної України на початку ХХ ст.” В. Молчанов⁶. Роль земств у розвитку системи загальної початкової освіти в Україні уважно проаналізовано І. Захаровою⁷. Питань історії аграрних відносин торкаються у своїх стислих, але доволі змістовних працях С. Коровенко та І. Власюк⁸. Крім того, у збірнику розглядаються демографічні процеси і міжетнічні відносини в Україні XVIII—XIX ст. (статті П. Усенка та Є. Петренка⁹), питання політичної історії (напрочуд цікава публікація О. Овсієнка¹⁰, хоча віддзеркалена в її назві теза все ж викликає певні сумніви); духовно-релігійному життю нашого суспільства, проблемі української національної ідеї присвячені статті А. Завадовського, О. Лисенка і О. Крижанівської¹¹. Певною специфікою методології звертає на себе особливу увагу робота І. Дзири, в якій з історичної й літературознавчої точок зору проаналізовано образ Богдана Хмельницького в однойменному романі Л. Білецького-Носенка¹².

Як бачимо, вже “дебютний” випуск збірника відрізняється репрезентативністю, високим фаховим рівнем і правдивою різноплановістю: він скомпонований таким чином, щоб його зміст якомога повніше охоплював усі найважливіші аспекти окресленого в назві історичного періоду. Проте редакційна колегія постійно працює над розвитком і вдосконаленням концепції видання. Звернімо увагу: перший його випуск, по суті, являє собою блок з передмови і шістнадцяти статей та повідомлень, присвячених історії України XIX — початку ХХ ст., але ніяк не рубрикованих. Однак уже в наступному числі укладачі збірника визначають ряд конкретних проблемно-тематичних напрямів розгляду даного історичного періоду, відповідним чином добираючи матеріал і групуючи його в окремі рубрики. Для видання, сама ідея якого передбачає концептуальну й тематичну розмаїтість, такий підхід, безумовно, видається вмотивованим і конструктивним. До того ж, він, далебі, не спричинив зменшення кількості представлених матеріалів і охопленої проблематики (навпаки, кожний наступний випуск є в цьому сенсі репрезентативнішим за попередній), зате видання стало зручнішим у користуванні, а його внутрішня структура відразу набула чіткості та завершеності. Більше того, помітна явна тенденція до охоплення чимдалі ширшої проблематики. Скажімо, вже у II випуску з’являється цілий ряд нових, відсутніх у першому, тематичних напрямів, представлених рубриками “Історіографічні дослідження”, “Джерелознавство”, “Життєписи” і “Рецензії”. У черговому третьому випуску в основному зберігаються ці ж тематичні напрями, але знову дещо вдосконалюється внутрішня побудова, зокрема, яснішими і лаконічнішими стають назви рубрик, а джерелознавчі та історіографічні студії упорядники об’єднали в один розділ, що в даному випадку видається цілком логічним.

Утім, третій випуск дещо відрізняється від попередніх: він містить дві приблизно рівні за обсягом частини — “Декабристи” (157 с.) та “Історія України” (163 с.), причому перша з них повністю складається з матеріалів науково-теоретичної конференції, що відбулася в Інституті історії України НАН України 20 грудня 2000 р. і була присвячена 175-й річниці повстання декабристів. До неї входять вступне слово академіка В. Смолія, три доповіді й шістнадцять повідомлень українських та зарубіжних

вчених. Усі вони є доволі цікавими і зачіпають актуальні проблеми декабристського руху. Особливий інтерес викликають, зокрема, повідомлення О. Ляпіної¹⁴, в якому аналізуються погляди низки вітчизняних істориків на декабристський рух в Україні і, зокрема, ідея про органічно українське коріння останнього, а також М. Дмитрієвої¹⁵, яка, використовуючи методи прикладної психології, проаналізувала вплив особистісного чинника на формування й шляхи розвитку декабристського руху. На нашу думку, публікація є чудовим прикладом вдалого застосування міждисциплінарного підходу до вивчення історії. Авторка спробувала прослідкувати, як під впливом зовнішніх чинників формувалися особистості й характери майбутніх лідерів декабристського руху, і в який спосіб це потім позначилося на діяльності декабристських організацій. Цікавим є також повідомлення Л. Баженової¹⁶, що стосується важливої й малодослідженої теми — розвитку польського національно-визвольного руху в Україні, його контактів з декабристами та впливу на розвиток декабристського руху.

Хотілося б зазначити, що певним дисонансом у збірнику, присвяченому повстанню декабристів, звучить стаття Л. Козакевича¹⁷ з доволі різкими, безапеляційними висновками щодо сутності і завдань декабристського руху. Автор демонструє цілком співчутливе ставлення до дій імперської влади по придушенню повстання та покаранню його лідерів і водночас намагається за допомогою тенденційно підібраних свідчень кількох сучасників довести, що прагнення влади заради самої влади було чи не єдиним істинним мотивом діяльності декабристів¹⁸. До того ж, очевидно, з недогляду макетувальників, статтю вміщено у збірнику двічі — на сторінках 82—86 і 87—91.

Взагалі, впадає в око те, що у першій частині випуску непропорційно багато історіографічного матеріалу, — з шістнадцяти повідомлень тринадцять присвячено різним аспектам історіографії декабристського руху. Втім, напевно це можна вважати серйозним недоліком.

Друга частина випуску складається з шести різних за тематикою розділів, в яких висвітлюються проблеми вітчизняної економічної історії, розвитку суспільно-політичних рухів, міжнаціональні відносини, культурно-економічні питання, життєписи, а також проблеми історіографії та джерелознавства.

Економічній історії України присвячена стаття І. Кривошеї¹⁹. На прикладі Уманського повіту автор переконливо показав, наскільки міцними були економічні позиції польської шляхти у період між польськими повстаннями 1830 і 1863 рр. у Правобережній Україні. З іншого боку, робиться висновок про порівняно обмежені можливості впливу російської імперської адміністрації на ситуацію в регіоні. Справедливо зауважено, що “відсутність чіткої довгострокової програми... залишала за росіянами позицію спостерігача, який у спішному порядку намагався ліквідувати пожежу всіма відомими методами, не задумуючись про наслідки”²⁰. У статті наведено чимало цікавої інформації економічного характеру, проте хотілося б бачити її більш систематизованою та узагальненою, а не перенесеною переліком десятків цифрових даних.

Дві статті Т. Лобас присвячені різним аспектам діяльності земств. В одній з них (у розділі “Вітчизняна економічна історія”) розглядається внесок цих установ у піднесення агрокультури в Україні²¹; інша (у розділі “Культурні і духовні питання”) присвячена формуванню бюджетів земських закладів Лівобережної та Слобідської України²². Т. Лобас доходять висновку, що земства, вдало користуючись правами (хоча й суттєво

обмеженими), наданими російським самодержавством органам місцевого самоврядування, зуміли помітно сприяти розвитку економічного і культурного життя України і стали важливим чинником її соціально-економічного поступу.

Тенденції розвитку харчової промисловості Східної Наддніпрянщини на рубежі XVIII та XIX ст. проаналізовано в статті О. Машкіна²³. Автор відстоює досить неоднозначну тезу про те, що Наддніпрянщина отримала “в обмін на загальнодержавне нівелювання нові можливості господарського розвитку”²⁴. Стверджується також, що наприкінці XVIII ст. “починається створення єдиного загальноукраїнського народногосподарського комплексу, в якому завдяки підключенню до імперських можливостей внутрішнього і міжміського збуту відбувається швидкий розвиток промисловості, сільського господарства, фінансово-кредитної системи”²⁵. Видається, що О. Машкіним змальовано аж надто оптимістичну картину. В усякому разі, практично проігноровано негативні аспекти питання, зокрема відсутня зважена оцінка впливу економічної стратегії імперського центру на розвиток промисловості України, в контексті якої лише, очевидно, і слід оцінювати тенденції розвитку окремих її галузей чи регіонів. Скажімо, цілком слушне твердження автора щодо високих темпів розвитку української промисловості на рубежі XVIII—XIX ст. слід було б доповнити заувагою про те, що останній був у даному разі зворотною стороною довготривалого відставання від країн Європи, яке стало перед необхідністю (а разом з тим і можливістю) запозичення вже готових технологій, методів організації праці, устаткування тощо. Це й обумовлювало відносно високі темпи розвитку. Крім того, відомо, наприклад, що російський уряд прагнув підпорядкувати економіку України загальноімперським інтересам, і одним з наслідків такої політики стала незбалансованість, а подекуди й неповноцінність торговельно-економічної структури і господарського життя краю. Наприклад, Наддніпрянщині центр дійсно настійливо нав’язував спеціалізацію саме в харчовій промисловості, мало піклуючись про розвиток інших галузей. До того ж, на підприємствах в основному застосовувалася праця кріпосних селян, що не могло не гальмувати економічний розвиток України. Нарешті, сумнівною видається доцільність вживання автором неологізму “харчосмакова” для означення харчової промисловості²⁶.

Розділ, присвячений суспільно-політичному руху, відкриває стаття І. Срібняка²⁷, в якій розглядається діяльність Союзу Визволення України (СВУ) в таборах військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині в період Першої світової війни. На основі широкого використання джерельних матеріалів І. Срібняком переконливо показана важка й копітка робота, спрямована членами Союзу на пробудження національної свідомості в середовищі військовополонених українців, формування майбутніх борців за українську державність.

Малодослідженим проблемам виникнення студентських товариств при Київському комерційному інституті та діяльності Південно-Західних комітетів земського союзу в Україні на початку Першої світової війни присвячені статті Є. Степанович²⁸ та І. Сулиги²⁹. Автори, зокрема, акцентують увагу на складності процесу розвитку недержавних інституцій в царській Росії, їх важливій ролі в процесі розвитку українського національного руху.

У розділі, присвяченому міжнародним відносинам, представлена стаття Є. Петренка, тема якої — освоєння українськими козаками прикубанських степів на рубежі XVIII—XIX ст., а також протистояння з цього

приводу між козацтвом і російськими військами, з одного боку, і гірськими народами Закубання та Туреччиною, — з іншого ³⁰. Автором розкрита роль українського козацтва в освоєнні територій Північного Кавказу, а в цьому контексті — складність та неоднозначність міжетнічних стосунків між козаками і горцями.

Розвитку культури та духовного життя присвячена стаття Т. Євсєєвої ³¹ про екуменічні аспекти міжцерковних стосунків у період Першої світової війни та українських національно-визвольних змагань 1917—1921 рр.

Викликає інтерес стаття С. Копилова ³², тема якої — постать історика Т. Флоринського і його участь у науковому та громадському житті України. Відчувається прагнення автора об'єктивно оцінити діяльність одного з переконаних ідеологічних противників українського руху, дати уявлення про складний і суперечливий процес еволюції поглядів представників російського слов'янофільства.

Останній розділ збірника (“Джерелознавство та історіографія”) складається з двох статей В. Опанасенка ³³ та А. Павка ³⁴. Перший присвятив свою публікацію аналізу джерельної бази генеалогічних досліджень дворянських родів Чернігівської губернії, другий — сконцентрував увагу на розвитку дореволюційної історіографії політичних партій та організацій в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст.

Нещодавно вийшов друком черговий четвертий випуск видання, який також має, безсумнівно, наукову цінність. На відміну від попередніх, він є вузькотематичним — на його сторінках уміщено виключно публікації, присвячені питанням історії Першої світової війни в Україні. Саме тому, крім ряду розділів, що стали вже традиційними, у збірнику є також два нових: “Теоретичні аспекти дослідження історії Першої світової війни” і “Українське питання в роки Першої світової війни”.

У перший з цих розділів увійшла узагальнююча аналітична розвідка О. Рєєнта, в якій, зокрема, окреслені нові підходи до вивчення проблематики історії Першої світової війни, а також стаття О. Лисенка, де розглядається вплив цієї війни на хід модернізації української нації ³⁵. О. Рєєнт, зокрема, цілком справедливо вказує на необхідність поглибленого дослідження теми “Україна у Першій світовій війні”, оскільки досі вона комплексно не вивчалася, а “спорадичні спроби наукового пошуку у вузьких проблемних нішах не можуть замінити системного всебічного й об'єктивного дослідження всіх її аспектів” ³⁶. Серед ключових проблем, які досі чекають на подальше вивчення, О. Рєєнт називає такі: місце України у геостратегічних планах країн — учасниць війни, результативність зусиль українських державотворчих сил, спрямованих на забезпечення зовнішньополітичної підтримки своїх планів, соціально-економічний розвиток українського суспільства у 1914—1918 рр., морально-психологічний стан останнього “в усіх його проявах і мозаїчній динаміці” тощо. Крім того, історик підкреслює, що, з точки зору джерелознавчої, неабиякий ефект може дати комплексне дослідження періодичних видань, “які в той час були єдиним засобом масової інформації і відігравали істотну роль у формуванні громадської думки” ³⁷.

Дуже цікавий і малодосліджений аспект проблеми формування модерної української нації обрав О. Лисенко. В принципі можна погодитись із заключним висновком автора про те, що “Перша світова війна не лише призупинила просування українців до норм європейського життя та до створення власної держави, але й відкинула їх далеко назад” ³⁸, хоча видається, що в даному випадку у формулюванні віддзеркалений лише один бік питання: адже відомо, що світова війна була одним з найвагоміших чинників роз-

гортання російської революції, а згодом і національно-визвольних змагань 1917—1920 рр., які, без сумніву, стали одним з ключових етапів у формуванні й кристалізації сучасної української нації.

У другому розділі представлені три публікації: дві з них (стаття І. Вівсяної та ще одна розвідка О. Лисенка) присвячені питанню національно-культурних та побутових стосунків галичан і наддніпрянців у роки Першої світової війни, а в студії В. Любченка поданий і прокоментований цікавий російський документ 1915 р. з архівів Галицького тимчасового генерал-губернаторства у Львові, в якому викладено проект компактного розселення західноукраїнських біженців на південному Кавказі шляхом формування з них воєнізованої спільноти — “Галицького козацтва”³⁹.

Загалом збірник складається з передмови й п’ятнадцяти публікацій і містить чимало цікавого матеріалу. Так, у ньому приділено увагу соціально-історичній проблематиці, історії вітчизняного громадського руху, життю виселенців та біженців. Як і в попередніх випусках, є тут студії з історіографії та біографістики. Самі укладачі назвали четвертий випуск збірника “першою ластівкою” у цілій низці наукових праць з історії Першої світової війни в Україні, яку починає готувати Інститут історії України НАНУ⁴⁰.

Завершуючи огляд чотирьох чисел збірника, які вже побачили світ, хотілося б констатувати, що на шпальтах цього видання підтримується кваліфікований і плідний обмін думками з широкого спектра питань історії України XIX — початку XX ст. Навколо збірника зосереджений значний інтелектуальний потенціал — у його підготовці бере участь ціла низка авторитетних науковців, досвідчених істориків, що забезпечує високий фаховий рівень видання. Позитивним є те, що редакційна колегія регулярно вміщує на сторінках видання чимало студій, підготовлених молодими дослідниками. Звертає на себе увагу також жанрова та методологічна різноплановість збірника — ми можемо зустріти тут доповіді, статті, повідомлення та тези виступів на конференціях, суто історичні, джерелознавчі, археографічні студії, приклади міждисциплінарного підходу тощо. Завдяки професіоналізму авторів і укладачів, академізм видання від цього, далебі, не страждає, зате забезпечується його змістовність, ґрунтовність, постійна наявність цікавих матеріалів і свіжих наукових даних. Значно підвищує наукову цінність видання й те, що у ньому досить широко представлені дослідження з історії окремих регіонів України, матеріали місцевих архівів тощо. Адже відомо, що столичні історики не часто звертаються до регіональної тематики, зосереджуючись переважно на більш загальних проблемах.

Кілька слів щодо поліграфії збірника. Треба сказати, що тут також спостерігається явний прогрес — редакції практично одразу (з II випуску) вдалося знайти вдале стереотипне оформлення видання, естетичне й зручне для читача. Друге й третє число мають абсолютно однаковий, треба думати, вже остаточно усталений, зовнішній вигляд. Цікаво, що, готуючи випуск, повністю присвячений проблемам історії Першої світової війни в Україні, редакція знайшла оптимальне, на нашу думку, рішення: він має знайоме, дуже близьке до стереотипного, оформлення, хоча на обкладинці за допомогою невеликих змін віддзеркалена тематика випуску.

До побажань і зауважень можна віднести, зокрема, те, що на сторінках такого поважного видання варто було б давати короткі відомості про авторів, тим більше, що серед них є не тільки знані у наукових колах авторитетні дослідники, а й молоді історики, автори цілого ряду цікавих і цінних повідомлень та статей. Звернемо увагу ще на один момент: в II ви-

пуску “Проблем історії України XIX — початку XX століть” поряд із низкою інших уперше з’являється рубрика “Рецензії”, де представлені аналітичні огляди двох доволі цікавих робіт: Д. Сміта і братів В. і А. Коцурів⁴¹. На жаль, ця рубрика не стала постійною; в усякому разі у III й IV випусках її немає. Між тим, не підлягає сумніву, що регулярне вміщення на сторінках наукового збірника такого рівня рецензій на нові історичні студії зробило б його ще більш змістовним і цікавим як для фахівців, так і для пересічного читача. Нарешті, явним недоліком (притаманним, утім, багатьом сучасним українським науковим виданням) є й те, що у текстах збірника трапляється, на жаль, чимало коректорських недоглядів.

В цілому, однак, рецензоване видання викликає великий інтерес. Звертає на себе увагу добре продумана проблемно-тематична структура збірника, яка, до того ж, постійно, від випуску до випуску, вдосконалюється й розширюється, так само як і кількість представлених статей та повідомлень. Матеріали збірника додають чимало нового до висвітлення суспільно-політичного, культурного та економічного життя України у XIX — на початку XX ст. Хотілося б побажати успіхів редакційній колегії й авторам цього видання, які, без сумніву, здійснюють гідний внесок у розвиток і популяризацію досягнень історичної науки. Ї доводиться тільки пожалкувати, що наклад збірника “Проблеми історії України XIX — початку XX століть” аж надто малий — усього 300 примірників.

¹ Р е н т О. П. “Деякі проблеми історії України XIX — початку XX століття: стан і перспективи наукової розробки”. — С. 6—38*.

² Там само. — С. 6.

³ В і л ь ш а н с ь к а О. Л. Джерела до вивчення міського побуту України (друга половина XIX ст.). — С. 39—50.

⁴ К і з ч е н к о В. І. Дрібний кредит в Україні (друга половина XIX ст.). — С. 51—93; М а ш к і н О. М. Французи в Східній Наддніпрянщині та їх участь у промисловому житті краю напередодні Першої світової війни. — С. 94—113; К а з а н с ь к а Т. І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. — С. 114—135.

⁵ К і з ч е н к о В. І. Вказана праця. — С. 89.

⁶ М о л ч а н о в В. Пенсійне забезпечення населення та благодійність у містах Правобережної України на початку XX ст. — С. 136—143.

⁷ З а х а р о в а І. В. Підготовчі заходи земств по запровадженню системи загальної початкової освіти в Україні на початку XX ст. — С. 228—236.

⁸ К о р о в е н к о С. В. Українське село після закінчення національно-визвольних змагань. Пошуки шляхів стабілізації. — С. 144—151; В л а с ю к І. М. Селянство Правобережної України у період проведення столипінської реформи: зміни в орієнтирах та побуті. — С. 152—158.

⁹ У с е н к о П. Г. Динаміка грецького населення українського Приазов’я з кінця XVIII до початку XX ст. — С. 158—172; П е т р е н к о Є. Д. Боротьба російських військ і козацтва з горцями Закубання й Туреччиною у 1768—1791 рр. — С. 192—206.

¹⁰ О в с і є н к о О. Ф. Провокація як основний метод діяльності російської таємної поліції. — С. 173—192.

¹¹ Л и с е н к о О. В. Роль преси у формуванні української національної ідеї. — С. 217—227; З а в а д о в с ь к и й А. А. Шляхи становлення та причини кризи української преси Наддніпрянщини в 1905—1908 рр. — С. 207—216; К р и ж а н і в с ь к а О. О. Флорівський монастир у духовному житті Києва. — С. 236—245.

¹² Д з и р а І. Постать Богдана Хмельницького в однойменному романі П. П. Білецького-Носенка. — С. 246—260.

¹³ В і л ь ш а н с ь к а О. Л. Вказана праця. — С. 39—50.

¹⁴ Л я п і н а О. Декабристи в Україні чи українські декабристи. — С. 99—104.

* У всіх посиланнях вказано сторінки рецензованого видання, в якому вміщені дані статті.

- ¹⁵ Д м и т р і є в а М. Особистісний фактор у реалізації цілей декабристського руху. — С. 55—62.
- ¹⁶ Б а ж е н о в Л. Польський національно-визвольний рух 20-х років XIX ст. і декабристи України. — С. 36—41.
- ¹⁷ К а з а к е в и ч Л. Об одном взгляде на идеологию декабристов. — С. 87—91.
- ¹⁸ Там само. — С. 85.
- ¹⁹ К р и в о ш е я І. Поміщики Уманського повіту між польськими повстаннями (30—50-ті рр. XIX ст.). — С. 158—170.
- ²⁰ Там само. — С. 168.
- ²¹ Л о б а с Т. Діяльність земських закладів щодо піднесення агротехнічного рівня сільського господарства (на матеріалах земств Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній). — С. 158—170.
- ²² Л о б а с Т. Формування бюджетів земських закладів Лівобережної й Слобідської України. — С. 278—286.
- ²³ М а ш к і н О. Основні тенденції розвитку харчосмакової промисловості Східної Наддніпрянщини у 1796—1825 рр. — С. 181—198.
- ²⁴ Там само. — С. 181.
- ²⁵ Там само. — С. 196.
- ²⁶ Там само. — С. 181.
- ²⁷ С р і б н я к І. Культурно-просвітницька і організаційна діяльність Союзу Визволення України у багатонаціональних таборах царської армії в Австро-Угорщині та Німеччині (1914—1917 рр.). — С. 198—221.
- ²⁸ С т е п а н о в и ч Є. Студентські товариства при Київському комерційному інституті. — С. 221—234.
- ²⁹ С у л и г а І. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни. — С. 234—240.
- ³⁰ П е т р е н к о Є. Боротьба російських військ і козацтва з горцями Закубання й Туреччиною та заселення українськими козаками прикубанських степів 1792—1812 рр. — С. 240—264.
- ³¹ Є в с е є в а Т. Екуменічний аспект міжцерковних стосунків в Україні у 1914—1921 рр. — С. 264—278.
- ³² К о п и л о в С. Т. Д. Флоринський у науковому й громадському житті України (1880-ті — 1919 рр.). — С. 286—300.
- ³³ О п а н а с е н к о В. Джерелознавча база генеалогічних досліджень дворянських родів Чернігівської губернії. — С. 300—306.
- ³⁴ П а в к о А. Дореволюційна історіографія про політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. — С. 306—317.
- ³⁵ Р е є н т О. П. Перша світова війна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми. — С. 5—11; Л и с е н к о О. В. Вплив Першої світової війни на хід модернізації української нації. — С. 12—22.
- ³⁶ Р е є н т О. П. Перша світова війна... — С. 5.
- ³⁷ Там само. — С. 5—11.
- ³⁸ Л и с е н к о О. В. Вплив Першої світової війни... — С. 22.
- ³⁹ В і в с я н а І. А. Національно-культурне єднання галичан і наддніпрянців у роки Першої світової війни. — С. 23—39; Л и с е н к о О. В. Проблеми взаємостосунків між західними та східними українцями під час Першої світової війни. — С. 40—44; Л ю б ч е н к о В. Б. Нереалізований проект створення на південному Кавказі “Галицького козацтва” як один із способів розв’язання проблеми біженців, порожненої весняно-літніми поразками російської армії на Південно-Західному фронті. — С. 45—52.
- ⁴⁰ Див.: Р е є н т О. П. Перша світова війна... — С. 5.
- ⁴¹ К р и ж а н і в с ь к а О. О. Д. Сміт. Обробка грубого каменю. Масонство та суспільство в Росії XVIII ст. — С. 276—278; М а с а н О. М. Новий навчальний посібник з історіографії історії України. — С. 279—282.

Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО (Київ),
С. Л. ГНАТЮК (Київ)